

UOT 81 (091): 81 (092)

XVII ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ TÜRK MƏNŞƏLİ
SÖZLƏRİN ƏN QƏDİM FONOLOJİ SONLUĞU

Q. A.ABDULLAYEVA
Bakı Dövlət Universiteti
gizilgulabdullayeva@gmail.com

Məqalədə türk mənşəli sözlərin ən qədim və ilkin fonoloji sonluğu araşdırılır. Araşdırma qədim türk yazılı abidələri və xüsusən XVII əsr zaman kəsiyinin ədəbi-bədii dil nümunələri əsasında aparılır. Məqalədə əsas məqsəd türk mənşəli sözlərdə samit sonluğunun daha qədim və ilkin olduğunu sübuta yetirməkdən ibarətdir. Seçilmiş faktik dil nümunələri qrammatik mənalarına görə təsnif olunaraq təhlilə cəlb olunur. Bu tip təsnifatla yazılı abidələrin dilini izləmə, samit sonluqlu türk mənşəli leksik vahidlərin nə qədər yaygın olduğunu diqqətə çatdırmaqdan ibarətdir.

Açar sözlər: Fonoforma, samit sonluğu, qrammatik məna, semantik tutum...

Dilimizin keçmişinə qayıdış bir daha sübut edir ki, istər dili tərki edib getmiş sözlər, istərsə də bugünümüzə qədər gəlib çatmış türk mənşəli leksiklər tarixən sabitləşmiş fonoloji sonluğa malik olmuşdur. Bunu qrammatik mənaları ilə müxtəliflik nümayiş etdirən saysız-hesabsız faktik dil nümunələri təsdiq edir. Qədim türk dilindən tutmuş XVII əsrəqədərki yazılı abidələri izləməyimiz samit sonluqlu sözlərin qədim və fonoforma baxımından ilkinliyini sübut etmək üçün bizə kifayət qədər material verir. Təsdiqetmənin elmi reallığını saxlamaq və araşdırmamızın sistem xarakterini gözləmək üçün bu faktik dil nümunələrini qrammatik mənalarına görə ayrılan söz qruplarına uyğun şəkildə təqdim etməyi daha məqsədəuyğun sayırıq. Bu cür təqdimat samit sonluqlu lüğəvi dil nümunələrinin nə qədər yaygın olduğunu diqqətə çatdırmaq üçün çox vacibdir.

İSİM. Digər nitq hissələrilə müqayisədə samit sonluqlu isimlər yazılı abidələrin dilində kəmiyyətilə əhatə qazanır. Onların bir qisminə nəzər yetirmək fikrimizin elmi reallığını təqdim etmək üçün fayda verir.

Suv/b سو : Bu gün türk dillərinin əksəriyyətində *su* fonocildi ilə işləklik tapan bu leksik vahid tarixən samit sonluqlu sözlər sırasında nizamlanıb və fonoforma müxtəlifliyi ilə (*sub /suv*) dilə daxil olub. Bunu qədim türk dilinin də, klassik Azərbaycan ədəbi dilinin də faktik dil materialları təsdiq edir.

Ança kazğanıp biriki boduniğ ot *sub* kılmadım /Eləcə qazanıb birləşən

od(dan),

su(dan) keçirmədim [Kültiqin abidəsi^{böyük}-Şq.-27] (29, 30); Əlvan yerlər, akar *suvlar* cümlə görsün, Həzərlərdən, rozələrdən çiçək dersün (QY, 23, 19).

M.Kaşğari «Divanü-lügat-it-türk» əsərində oğuslarla qıpçaqların, eləcə digər türklərin dil xüsusiyyətlərini fərqləndirərkən bu leksik vahidin arxaik fonocildini də nümunə daxilində belə təqdim edir: *Suv akdı* / Su axdı (MK-I, 18, 66).

İlkin *suv* fonoförmasını itirən bu leksik vahid Azərbaycan türkcəsində tarixi fonotərkibini bu gün *suvarmaq* sözünün daxilində hələ də yaşatmaqdadır. Bu reallıqdır. Çünki *-la²* şəkilçisi ilə ekvivalent olan *-ar²* morfeminin *suv* sözünə artırılması ilə *suvarmaq* leksemi yaranır və bu, «sulamaq» semantikasını ilə ünsiyyətə daxil olur. Bəzən leksemin yaranmasında bun gün *-var* sözdüzəldici şəkilçisinin iştirak etməsindən danışılır ki, bu, tarixi baxımdan reallıqla uyuşmur. Bu gün bir çox türk dillərində bu lüğəvi dil nümunəsi öz ilkin qədim samit sonluğunu qorumaqla yaşantısını davam etdirir. Amma sonluq müxtəlif samitlərlə ifadə olunur. Məsələn, tuva dilində *suum* [süm], xakas dilində *sug* (17, 172), özbək dilində isə *suv* fonoförması ədəbi dil norması səviyyəsində hələ də işləkdir (34, 172).

Ütüg **أشك**: Bu leksik vahidi biz M.Kaşğarinin «Divanü-lügat-it-türk» əsərində qeydə alırıq. Sözün mənası belə verilir: «Mala biçimində bir dəmir parçasıdır ki, tikiş yerlərini hamarlamaq üçün qızdırılaraq paltarın üstünə basılır» (18, 137).

Haqqında danışılan söz bu gün son samitini itirmiş fonetik cildi ilə (*ütü*) dilimizin lüğət tərkibində qərarlaşır.

Dəvəy **دوى** : Bu lüğəvi dil nümunəsinə də eyni mənbədə rast gəlirik. Hətta bu leksik faktın variant fərqləşməsi ilə qarşılaşırıq. Bu lüğəvi dil nümunəsinin oğuzlarda *dəvəy*, qıpçaqlarda isə *təvəy* şəklində işləndiyini də qeydə alırıq. Göründüyü kimi, hər ikisi sonu samitli varianta malikdir (MK-I, 18, 105). Hal-hazırda bu söz müasir Azərbaycan türkcəsində ədəbi dil norması səviyyəsində *dəvə* fonotərkibi ilə işləklilik nümayiş etdirməkdədir.

Süq leksemi də xüsusi maraq doğurur. «Qoşun» semantikasını ifadə edən bu sözə Orxon-Yenisey abidələrinin dilində rast gəlirik. Özü də daha çox *sü* şəklində. Onun eyni məna tutumu ilə ekvivalenti olan ən qədim variantını da elə bu yazılı mənbələrin dilində görə bilərik. Bu, *süq* fonoförmasıdır.

Ol *süq* anta yokkışdım / O qoşunu orada yox etdim [«Bilqe kağan» abidəsi-25] (10, 31).

Bu onu göstərir ki, *süq* dil nümunəsi açıq hecaya keçəndən sonra, yəni *sü* şəkli əlamətinə malik olandan sonra uzun müddət ilkin forma ilə yanaşı işlənmiş, ancaq nəticədə *sü* fonotərkibi ilə dildə sabitləşmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, bu paralellikdə yer alan hər iki variant (*süq* / *sü*) intensivliyini itirdiyindən dili tərk etmiş və arxaizmlər sırasında nizamlanmışdır. Müasir dilimizdə isə bu sözün leksik müqabili olan *qoşun* sözü daşlaşmışdır.

Buğday **بوغداي** leksik vahidi dilimizdəki *buğda* sözü ilə ekvivalentləşir.

Deməli, bu sözün də ilkin variantı samitlə bitmiş, dilimizin sonrakı inkişaf mərhələlərində isə səs düşümü hadisəsinə məruz qalaraq *buğda* şəklində sabitləşmişdir:

Könlüm nola meyl etdi isə xalinə anun Adəm dəxi meyl eyləyə *buğday* danasına (QB, 4, 295); Qul qəravaş kibi alqıl bunları, Ver yenə *buğday* bizə, üylə yarı (SF, 30, 153).

Azərbaycan türkcəsindən fərqli olaraq sözün samit sonluqlu fonoparaleli bu gün ədəbi dil faktı kimi Türkiyə türkcəsinin lüğət tərkibində yer almaqdadır (33, 319).

Dilimizdə işlənən ən müqəddəs *Tanrı* leksemi də, *ana*, *ata* sözləri də tarixən sonu samitlə bitib. Akademik T.Hacıyevin göstərdiyinə görə, Çin mənbələrində *Tenqir//Denqir* şəklində qeydə alınan, amma farsdilli sənətkarların dilində belə bugünkü fonetik cildində, yəni *Tanrı* şəklində qorunan bu leksik vahidin kök morfemi mənası «İlahi», «göy» mənalarına uyğun gələn *Tanq* sözüdür (13, 96). Azərbaycan ədəbi dilində olmasa da, müasir şivələrdə bu sözlərin bir qisminin sonu samitlə bitən variantının qorunduğunu görürük. Konkret olaraq, Quba dialektində işlənən *babay*, *nənəy*, *çantay*, Zaqatalada qeydə alınan *anay*, *atey* fonoformaları buna misaldır. E.Əzizov qeyd edir ki, hal sisteminə düşəndə belə bu leksemlər sonu samitli kök morfemini mühafizə edir: ***babay***, ***babayın***, ***babayı***, ***babayda***, ***babaydan*** (8, 123). Müasir türk dillərindən biri olan noqay dilinin xalis noqay dialektində (məsələn: «ana» mənasında *anaü* – 3, 235), eləcə də barabın tatarlarının dilində eyni mənərə ilə qarşılaşırıq (məsələn: «baba» mənasında *babaı* – 5, 133).

Mənbələrdə rastlaşdığımız ***kapığ*** [*Kerü Temir kapığka teqi konturmıs / Geridə Dəmir qapıyadək məskunlaşdırmış – K_b-Şq., 2*] (10, 17); ***yazım***, yəni «çöl» (*Ol idi kim kıldı sizlərqə yerni yazım qelqülük kıldı sizlərqə anuı içində yollar /Sizin üçün yer kürəsinə düzlük edən Tanrı orada sizin üçün yollar açdı – QT**, 15, 263); ***azuq***, yəni «yemək ehtiyatı» (*Dədə İshaq zənbilinə azuq qoydı – QY*, 23, 21), ***tamux//tamuq*** sözləri də dilin sonrakı inkişaf pillələrində fonetik cild baxımından eyni taleyi yaşayan leksemlər sırasında nizamlanırlar. Göründüyü kimi, *qapı*, *yazı* («yazı, çöl, düzlük, düzənlik»), ***azuqə***, ***tamu*** («cəhənnəm») sözləri tarixən sonu samitlə bitib. Dilimizin sonrakı inkişaf mərhələlərində qapalı hecadan açıq hecaya keçid nəticəsində sözlər yeni fonetik cild qazanaraq sonu saitli vəziyyətdə dildə daimiliyini qoruyub saxlaya bilib. Qeyd edək ki, *yazı*, *tamu // damu* dil faktları bu gün dilimizin lüğət tərkibində görünür. Bu o deməkdir ki, bu leksemlər artıq dilin arxaik qatında yer alır. Amma hər bir leksik vahidin bir ömür payına malikliyi də reallıqdır. Yəni bəziləri arxaikləşmə prosesindən keçsə də, hələ də izini itirməyib. Məsələn, *yazı* sözü müstəqil işlənmə tezliyini itirsə də, tarixi mənası ilə birlikdə bəzi mürəkkəb quruluşa malik lüğəvi dil nümunələrinin komponenti olaraq hələ də

* A.K.Боробков. Orta Asiya 'da bulunan Kuran tefsirinin söz varlığı (XII-XIII yy.) Çeviri H.İ.Usta, E.Amanoğlu. Ankara, TDK yayınları, 2002, s.263

yaşantısını davam etdirməkdədir. Məsələn, *Qarayazı* toponimində biz bu sözü ikinci komponent olaraq görürük. Toponim «böyük çöl, səhra» anlamını verir. Bəziləri tamamilən dildən yox olub. *Tamux* həmin leksemlərdən biridir. Amma dildən tamamilən silinmə bütün dillərə aid edilə bilməz. Məsələn, Azərbaycan türkcəsi üçün arxaik sayılan bu leksik vahid Türkiyə türkcəsində ədəbi dil faktıdır. Amma kiçik fonodəyişməyə məruz qalmış şəkildə. Bu fərqlənmə sözün sonluğu ilə bağlıdır. Konkret olaraq, samit sonluğunun sait sonluğu ilə əvəzlənməsi ilə əlaqədardır. Bu, *tamu* fonosəklidir Məna tutumu isə keçmişdəki semantikasını ilə üst-üstə düşür: «cəhənnəm» (33, 1898). Şəmsəddin Saminin «Qamusi-türki» lüğətində də *tamu* طامو sözü yer alır:

Tanrı kullarından iyilerini uçmağa, kötülerini *tamuya* atar (31, 1162).

Amma müəllif bu dil vahidinin əslinin *tamuk* (تاموق) olduğunu xüsusi vurğulayır. Mənaya gəlincə, yenə də məzmun eyniyyəti ilə («cəhənnəm») qarşılaşırıq (31, 1162). Yəni onu *cənnət* sözünün (*uçmaq*) antonimi olaraq qeydə alırıq. Bu gün dilimiz üçün işlək sözlərdən biri olan *azuqə* leksemının ilkin tarixi forması da samitlə bitib: *azux* // *azuğ* // *azuq*. Amma onun fonetik cildində başqa bir fonoloji proses gedib. Bu da təbiidir. Çünki dildə var bir qanunauyğunluq, bir də istisnalar. Əgər digər leksemlərdə qapalı hecadan açıq hecaya doğru istiqamətlənmə son samitin düşümü ilə reallıq qazanırsa, tarixən sonu samitlə bitən *azuqə* leksik vahidində səs düşümü deyil, əksinə, sait artımı hadisəsi baş verir. Nəticədə bu lüğəvi dil nümunəsinin də sonu saitleşir. Bizə görə, bu, istisnalığın payına düşür. Amma bunu da vurğulayaq ki, sonu saitleşmə bu sözün tələffüzünü əcnəbi leksemlərin tələffüzünə uyğunlaşdırır. Bu isə ilkin uzanma mənzərəsi yaradır: *Azuqə* [a:zuqə]. Bizə görə, lüğətlərdə ərəb mənşəli leksik vahidlərdən biri kimi verilən bu söz əslən türk mənşəlidir. Bu gün Qazax dialektində belə sözün ilkin, yəni samit sonluqlu variantına rast gəlinir. Hətta məna uyğunluğu qeydə alırıq. Müəyyənləşir ki, *azıx* leksemi bu gün Qazax dialektində «yol azuqəsi» semantikasını ilə ünsiyyətə xidmət edir (2, 31). Uyğurlarda da sözün sonu samitli variantı işlənir. Bu, *ozuk* variantıdır. Müasir özbək dilində isə söz eyni məna tutumu ilə *ozıq* şəklində ünsiyyətə girir (34, 134). Əbu Həyyanın «Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak» lüğətində də söz öz qədim fonoloji sonluğu ilə oturur: *azıq* – «azuqə, ərzaq» (7, 16). Şəmsəddin Saminin «Qamusi-türki» lüğətində də söz qeydə alınır və fonovariantlar nümayiş etdirir. Belə ki, lüğətdə sözün *azık* أزيق, *azuk* أزوق fonetik cildləri təqdim edilir (s.89). Sevindiricidir ki, müəllif bu sözün qarşısında onun ərəb mənşəli olduğunu göstərmir. Lüğətdə leksemin müxtəlif mənalarla işləndiyi də qeyd edilir:

1. Yiyecek, yiyinti, taam, kût, qıda. 2. Zahire, rızk, me`kûlât (31, 89).

Təbii ki, sözün birinci mənası bizim təqdim etdiyimiz məna ilə ekvivalentlik təşkil edir. V.V.Radlovun lüğətində də sözün samit sonluqlu variantı göstərilir. Lüğətin söz ehtiyatında *azık* fonocildi ilə yer alan bu lüğəvi dil nümunəsi «azuqə», «ehtiyat» mənalarının ifadəçisi kimi diqqət çəkir. Məsələn: *Aşlık azıqı* (yəni «yemək ehtiyatı») [Kazan dilindən] (27, 564). «Qədim türk

sözlüyü»ndə də mənə yükü eyni olan sözün *azuk* fonoforması ilə qarşılaşırıq (6, 73). Maraqlı cəhət odur ki, türk mənşəli bu leksemin bir tərəfdən samit sonluğu ilə qarşılaşırıq, digər tərəfdən isə, əgər kiçik istisnaları nəzərə almasaq, ahəng qanununa tabeçiliyini müşahidə edirik. Türk mənşəli sözün əcnəbiləşdirilməsi də bir tarixi faktır. Kifayət qədər milli sözlərimiz var ki, onların fonocildində dəyişiklik apararaq onu əcnəbi adı ilə təqdim ediblər. Məsələn, samit sonluqlu *alaçiq* sözü türk mənşəlidir. Amma sözün ilk saitinin son sait yerinə gətirilməsi ilə onu rusizmlərdən biri kimi təqdim etmişlər. Sözün əcnəbiçiliyə gedən yolu belə istiqamətlənmişdir:

alaçiq → *laçuqa* → *laçuyka*

Biz isə əksinə, hər hansı bir leksemi dilimizin fonetik, leksik qrammatik sisteminə uyğunlaşdırdıqdan sonra onun əcnəbi mənşəyini əlindən almamışıq. Ona sadəcə türkləşmiş əcnəbi leksik vahidlər demişik.

SİFƏT: Müasir dilimizin lüğət tərkibində yer alan sait sonluqlu sifətlərin də klassik ədəbiyyatın, eləcə də XVII əsr ədəbi-bədii dil nümunələrinin dilində tarixi fonetik təzahürünü görür və onların intensivliyi ilə qarşı-qarşıya dayanırıq.

Katığ [Bu sabımımın edqüti esid, katığdı tıñla /Bu sözüümü yaxşıca eşit(in), diqqətlə dinlə(yin) – K_k- C, 2] (1, 22-23); *tiriq* [... Ölteçi bodumğ tiriqrü iqtim... / ... Öləcək xalqı diriliyə yüksəltdim –/ K_b-Şq., 29 (10, 19); *sariğ* (Könli qəmgin, canı məhzun, bənizi *sariğ* aşkı al –MDƏ, 24, 102); *kuruğ* (Anqar kuruğ yala yalaldı / O, quru töhmətlə töhmətləndi –MK-III, 20, 76); *uluğ* (Yusif *uluğ* bir padşah olur irsə ... – QY, 23, 18) kimi lüğəvi dil nümunələri buna nümunə ola bilər. Bu leksik vahidlər bu gün dilimizdə müvafiq olaraq *qatı*, *diri*, *sarı*, *quru*, *ulu* şəkli əlaməti ilə normativləşib.

Say: Saylarda da bəzi maraqlı faktlarla qarşılaşırıq. Qrammatika kitablarında *bir* sayı ilə əşya arasına girən *sürü* sözünün *sürük* سُرُك forması buna misal ola bilər. Bu, numerativ söz kimi qəbul edilsə də, biz tamamən bunun əleyhinəyik. Bizə görə, bunların hər ikisi birlikdə (*bir sürük*) qeyri-müəyyən miqdar sayıdır:

Dedi ki, ey sahibi-təxt ilə tac, Bir *sürük* oğlum uşağım var (Ə, 9, 289).

M.Kaşğaridə də bu sözün eyni fonetik tərkib və eyni semantika ilə işləndiyi qeydə alınır: سُرُك قُوَى بِيَر Bir *sürüg* koy / Bir sürü qoyun (MK-I, 18, 389).

Sürük sözünün, hətta dildə işlənmə müstəqilliyinə də rast gəlirik. Amma ədəbi dildə deyil, dialekt faktı kimi. Məsələn: *Sürük burdan* (kobud mənada: *cəhənnəm ol buradan*). Bu bir daha köməkçi nitq hissələrinin müstəqil leksik mənaya malik sözlərdən əmələ gəldiyinə dəlalət edir.

Əvəzlilik: Tarixən qədim türk yazılı abidələrində əvəzliliklərin də sonu samitlə bitən variantları ilə üz-üzə dayanırıq. Məsələn, qeydə aldığımız *kamuğ*, *ol* əvəzlilikləri bu gün ədəbi dildə normativləşən *hamı*, *o*, əvəzliyinin müvafiq tarixi variantlarıdır. *Kamuğ* قَمُغ «hamı», «hamısı», «bütün» semantikasını ilə dilə daxil olur. Bunu qədim türk dilində də [...Uluğ kiçiq *kamuğ* bodun toy

kapğınğa teqi bardılar / ...Böyük-kiçik bütün xalq (yaxud *xalqlın hamısı*) toy qapısına qədər getdilər – «Böqü xan» abidəsi] (28, 157), M.Kaşğarının lüğətində də görürük:

Ərən *kamuğ* artadı nənqlər ədhu / Mal üzündən ərənlər tamam (yəni «*bütün*») – kursiv biziümdir: QA) pozuldu (MK-II, 19, 45).

Ol اول əvəzliyi isə elə bu fonoforması ilə bütün klassik ədəbiyyatın dilini, o cümlədən XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilini əhatə edir və intensivliyi ilə diqqət çəkir:

Ol övrət səbr tapdı, oldu təmkin (F, 12, 67).

Dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində bu əvəzlik fonetik tərkib baxımından sadələşməyə meylənmiş və dildə «o» şəklində sabitləşmişdir.

Zərflər: Qədim samit sonluqlu leksik vahidlər zərfləri də əhatə edir. *Aşak* آشاق həmin dil faktlarından biridir. M.Kaşğarının lüğətində söz bugünkü mənə tutumu ilə yer alır: «aşağı, dağ dibi» (MK-I, 18, 135).

Eyni sonluq köməkçi nitq hissələrini də əhatə edir. Bu əhatəyə qoşma bağlayıcı, ədat da girir. Araşdırma müəyyənləşdirir ki, XVII əsr Azərbaycan ədəbi dilində bu tip leksik vahidlər çoxluqla müşayiət olunmasa da, hələ ki var, mövcuddur və bu varlıq o qədim tarixi izin qorunmasını saxlayır. XVII əsrin qrammatik strukturunda yer alan istiqamət məzmunu ifadə edən *sarın* qoşması

(= سارين : ... Ki, sərxoş mey çəkər yer üzrə hər gün sübhədən *sarın* –ST, 32, 43); birgəlik bildirən *ilən//lən* qoşması (ايلن : Eşqin gəmin şərəkət *ilən* zəbt qılmağa Canü könül arasidə hər dəm niza olur – Ə, 9, 68); *kim* tabelilik bağlayıcısı (كيم // كم : Deməz *kim*, var, ya yox, iltifatım bişü, ya kəmdür – MŞ, 26, 302), *axır* qüvvətləndirici ədatı (آخر : Öldürər *axır* məni bir gün bu həsrət kim sənə... – Qövsü Təbrizi) fikrimizin faktoloji sübutudur. Sonuncuda [r] samitinin reduksiyası bu ədatı *axı* fonetik cildinə salır. Beləliklə, ən qədim fonoloji sonluğu bizlərə təqdim edən bu köməkçi nitq hissələri bu gün dilimizdə *sarı* (evə *sarı*), *ilə* (Gülnaz *ilə*), *ki* (ədat: Mən *ki*...; bağlayıcı: Deyir *ki*...), *axı* (Dedim *axı*...) şəklində intensivlik nümayiş etdirməkdədir.

Faktoloji incələmə bununla da bitmir. Müəyyənləşir ki, türk mənşəli şəkilçi morfemlərin də ilkin qədim fonoloji sonluğu samitlə bağlanır. Sadəcə qapalı hecadan açıq hecaya doğru istiqamətlənən güclü inkişaf onların da cildində fonetik sadələşməni reallığa çevirir. Həm leksik, həm də qrammatik morfoloji göstəricilərdə gedən, məsələn, $-lıq^4 \rightarrow -li^4$; $iğ^2 \rightarrow i^4$ kimi istiqamətlənmələr fikrimizin relliyından başqa bir şey deyildir:

atlıq اتليغ: Ol cümlədin «Məcməül-xəvas» *atlıq* bir nüsxə.../ O cümlədən «Məcməül-xəvas» *atlı* bir nüsxə – SƏM, 21, 155); Çığan *bodunıq* bay kılıtım, az *bodunıq* üküş kılıtım / Kasıb xalqı varlandırdım, Az xalqı çoxaltdım – Kültiqin_{kiçik}-C., (1, 38-39).

Feil formalarının mürəkkəbini yaradan *isə* hissəciyinin də tarixən sonu samitli variantını qeydə alırıq:

isən ايسن : Əgər sən alır *isən*, ey bəradər, Sataram, məndə vardır iki cövhər – F, 11, 39).

Zaman keçdikcə haqqında danışılan bu lüğəvi dil nümunələri səs düşümü hadisəsinin təsiri nəticəsində sonu saitli formaya düşmüş və dildə elə bu fonetik görkəmi ilə normativləşmişdir. Çünki dilimizin sonrakı tarixi inkişaf pillələrində qapalı hecadan açıq hecaya doğru istiqamətlənmə daha güclü getmişdir. Hətta klassiklərimizin dilində bu leksik vahidlərin sonluq etibarilə artıq müxtəlif fonetik cildə malik variantlarının uzun müddət yanaşı işləklilik qazandığı ilə də qarşılaşırıq:

Ayruq // ayrı: Üzün görünə *ayruq* namü nişan gərəkməz; Çün Nəsimi səndən *ayrı* bildi kim, yöxdür vücud (N, 25, 74,119); Nəzirin yazamaz *ayruğ* əzəl nəqqası rüxsarın... (N, 25, 34).

Klassik ədəbiyyatın dilində olduğu kimi M.Kaşğarının lüğətində də eyni leksik vahidin müxtəlif fonovariantlarını görə bilirik:

Ayruk (başqa) — أَيْرُق (MK-I, 18, 174); ayru — أَيْرُو (MK-I, 18, 184).

Belə variantlaşmaların mövcudluğu o fikri sübuta yetirir ki, M.Kaşğariyə qədər artıq bu leksik vahidin (ümumən bu tipli leksik vahidlərin əksəriyyətinin) son hecasında qapalı hecadan açıq hecaya keçid reallaşmışdır. Əbu Həyyanın lüğətində də eyni leksik vahidin fonetik cəhətdən [məsələn: *arığ* (yəni təmiz) // *arı* – ƏH, 7, 15] paralelləşməsi ilə qarşılaşırıq. «Dədə Qorqud kitabı»nın dil faktları da bizim bu fikrimizin qabarıq təzahürüdür. Məsələn, *uluğ* sözünün həm də *ulu*, *katığ* sözünün həm də *qatı* şəklində qeydi bunun sübutudur:

Dirsə xan dişi əhlininiñ sözilə *ulu* toy elədi, hacət dilədi; Oğlan yenə buğanıñ alınına yumruğılə *qatı* urdı (KDQ, 22, 35, 36)...

Unutmaq lazım deyil ki, bu leksemlərin təqdim edilən fonoformaları bu gün yaranmayıb. Tarixi-linqvistik faktlara söykənmə sübut edir ki, bunların çox qədim tarixə malik inkişaf yolu var. Bu tip türk mənşəli sözlərdə inkişaf qədim samit sonluğundan sait sonluğuna doğru istiqamətlənib. Təqdim etdiyimiz lüğəvi vahidlərin də səs artımı – epiteza hadisəsinə məruz qaldığı haqqında fikir söylənilir. Bu, həmin leksik vahidlərin (həmçinin bu tip quruluşa malik əksər sözlərin) müasir dilimizdəki fonetik cildlərinə söykənərək çıxarılan nəticələndir. Bu isə reallıqdan tamamən uzaqdır.

Təbii ki, dilin morfoloji sisteminin hər bir bölümünü əhatə edən 10-15 sözlə türk mənşəli sözlərdə samit sonluğunun ən qədim və ilkin forma olduğunu sübut etmək çox müşkül bir məsələ olardı. Çünki sübut üçün istisnalara deyil, qanunauyğunluğa söykənmək lazımdır. Məhz qanunauyğunluq üzərində qurulan statistika türk mənşəli leksemlərdə samit sonluğunun ən qədim fonoloji fakt olduğunu üzə çıxara bilər ki, bu da V.V.Radlovun və Ş.Saminin lüğətləri əsasında aparılan hesablamalar əsasında mümkün olur. Bu statistik hesablama ortaya qoyur ki, V.V.Radlovun lüğətində 14738 sözdən yalnız 35-i, S. Saminin lüğətində isə 15920 sözdən yalnız 78-i saitlə bitir (14, 341-341). Deməli, 30658 sözdən 113-ü saitlə bitir. Bu, təqribən 0,4%-ə bərabər olur. Statistik faklaşdırma türkoloji aləmdə isbatsız sübut edir ki, türk mənşəli lüğəvi dil nümunələrinin ən qədim tarixi sonluğu samitlə bitmişdir. Təsadüfi deyil ki, I Türkoloji qurultayda türk dillərinə daxil olan əcnəbi leksemlərin dilin fonetik,

leksik və qrammatik qayda-qanunlarına tabe etdirilməsi məsələsi tövsiyə olunurdu (14, 347). Bizə görə, bu tövsiyələrin tərkib hissəsi olaraq, alınmaların sonunun samitləşdirilməsi də türk dilinin qrammatik quruluşunun saflığını, təmizliyini və milliliyini qorumağın əsas yollarından biridir. Unutmaq lazım deyil ki, türk mənşəli lüğəvi dil nümunələrinin ən qədim və ilkin fonovarlığını müəyyənləşdirmək üçün bu gündən dünənə deyil, dilin tarixi keçmişindən bu gününə güzgü tutmaq lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva Q.A. Kül tiqin abidəsi. Bakı: Azərənəşr, 2007, 214 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı: Şərç-Qərb, 2007, 568 s.
3. Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты. Грамматика, тексты и словарь. М.-Л.: АН СССР, 1940, 272 с.
4. Bürhanəddin Q. Divan (Tərtibçi Ə.Səfərlidir). Bakı: Azərənəşr, 1988, 656 s.
5. Дмитриева Л.Б. Язык Барабинских татар. Материалы и исследования. Л.: Наука, 1981, 224 с.
6. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 с.
7. Əl-Əndəlusi Əsirəddin Əbu Həyyan. Kitab əl – idrak li – lisan əl - ətrak. Bakı: Azərb. Dövlət Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 1992, 115 s.
8. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 354 s.
9. Əmani. Əsərləri (Tərtibçi Ə.Səfərlidir). Bakı: Yazıçı, 1983, 339 s.
10. Əski türk yazılı abidələri müntəxabatı (Tərtibçi və tərcüməçi Ə.Quliyevdir). Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1992, 280 s.
11. Fəda. Bəxtiyarnamə (Tərtibçi Q.Məmmədlidir). Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1957, 155 s.
12. Fəda. Bəxtiyarnamə (Tərtibçi Q.Məmmədlidir). Bakı: Şərç-Qərb, 2004, 168 s.
13. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I h. Bakı: Elm, 2012, 476 s.
14. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. II h. Bakı: Elm, 2012, 392 s.
15. Həsənli-Qəribova. Ş. XI-XII əsrlər türk dillərində işlənən etnoqrafizmlərin izahlı lüğəti. Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 2015, 282 s.
16. Исхаков ФГ. Долгие гласные в тюркских языках / Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Фонетика ч. I. М.: АН СССР, 1953, с. 160-174
17. Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. ч. I. Фонетика. М.: АН СССР, 1955, 274 с.
18. Kaşğari M. Divanü lüğət – it türk. 4 cilddə. I c. Bakı: Ozan, 2006, 512 s.
19. Kaşğari M. Divanü lüğət – it türk. 4 cilddə. II c. Bakı: Ozan, 2006, 400 s.
20. Kaşğari M. Divanü lüğət – it türk. 4 cilddə. III c. Bakı: Ozan, 2006, 400 s.
21. Kərimov P. Sadiq bəy Sadiqinin türkdilli yaradıcılığı. Bakı: Elm və təhsil, 2013, 159 s.
22. Kitabı-Dədə Qorqud (Tərtibçi S.Əlizadə və F.Zeynalovdur). Bakı: Yazıçı, 1988, 264 s.
23. Qul Əli. Qisseyi-Yusif (Tərtibçilər E.Əlibəyzadə və Ə.Hüseynidir). Bakı: Asərənəşr, 1995, 182 s.
24. Məsihi. Divan. (Əlyazması ilə birlikdə) (Tərtibçi Ə.Səfərlidir). Bakı: Elm, 2012, 480 s.
25. Nəsimi. Seçilmiş əsərləri (Tərtibçilər H.Araşlı və C.Qəhrəmanovdur). Bakı: Azərənəşr, 1973, 673 s.
26. XVII əsr Azərbaycan lirikası (Tərtibçilər: P. Kərimov və M.Hüseynidir). Bakı: Nurlan, 2008, 340 s.
27. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I, часть 1. С.Петербург, 1893, 968 с.
28. Rəcəbli Ə. Orxon-Yenisey yazısı abidələri . III hissə. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 664 s.
29. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, 340 s.

30. Suli Fəqih. Yusif və Züleyxa (Tərtibçilər Sənan İbrahimov və Səbuhi İbrahimovdur). Bakı: Bakı Universiteti nəşri, 2008, 400 s.
31. Şəmsəddin Sami. Qamusi-türki. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010, 1370 s.
32. Təbrizi S. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1980, 344 s.
33. Türkçə sözlük. 10. Baskı. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2005, 2244 s.
34. Узбекско-русский и русско-узбекский словарь. Ташкент: Akademnashr, 2012, 642 s.

**ДРЕВНЕЙШЕЕ ФОНОЛОГИЧЕСКОЕ ОКОНЧАНИЕ В СЛОВАХ
ТЮРКСКОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ
ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ XVII ВЕКА**

Г.А.АБДУЛЛАЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется древнейшее и первичное фонологическое окончание в словах тюркского происхождения. Исследование проводится на основе языкового материала древнетюркских письменных памятников, в частности, образцов литературного художественного языка XVII века. Основная цель статьи - доказательство древности и первичности окончания согласного в словах тюркского происхождения. Выбранный фактический языковой материал классифицируется и анализируется по грамматическим значениям. Изучение языка письменных памятников по такой классификации наглядно показывает степень распространенности лексических единиц тюркского происхождения с окончанием согласным.

Ключевые слова: фонограмма, окончание согласный, грамматическое значение, семантический объем

**THE MOST ANCIENT PHONOLOGICAL ENDING IN THE WORDS OF TURKIC
ORIGIN IN THE AZERBAIJANI LITERARY LANGUAGE
OF THE XVII CENTURY**

G.A.ABDULLAYEVA

SUMMARY

The article deals with the study of the most ancient and primary phonological ending in the words of Turkic origin. The research is carried out on the basis of the language material of the ancient written monuments, particularly the examples of the literary artistic language of the XVII century. The main purpose of the article is to prove the antiquity and primacy of the consonant ending in the words of Turkic origin. The collected factual material is classified and analyzed according to the grammatical meaning. Study of the language of the written monuments on such a classification demonstrates the prevalence rate of the lexical units of Turkic origin with the consonant ending.

Keywords: phonetic form, consonant ending, grammatical meaning, semantic volume